Географія *(Шкоденко Л.А.)*

Основна мета сучасної географічної освіти полягає у всебічному розвитку особистості учня/учениці з урахуванням його/її природних здібностей, інтересів та потреб через формування географічної культури, як основи світосприйняття, світогляду та діяльності. Сьогодні завдання вчителя/вчительки географії полягає в тому, аби відібрати зі своїх методичних надбань усе прогресивне і змінити, модернізувати, трансформувати навчальний процес так, щоб забезпечити дослідницький, пошуковий характер, що сприятиме розвитку мислення та творчих здібностей учнів/учениць. Учительству варто якнайширше залучати життєвий досвід учнівства, особливо під час розгляду краєзнавчих питань.

Із переліком основних навчальних програм та навчальних програм курсів за вибором та факультативів, основних та додаткових підручників і навчальних посібників, методичної літератури з географії, географічних карт, атласів та контурних карт, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в закладах загальної середньої освіти на 2024/2025 навчальний рік, можна ознайомитися за посиланням: https://docs.google.com/spreadsheets/d/16NyRYEKgeQ4T5BE68La-s2gn0q2MPyIWSWx-Vdw-zmA/edit#gid=247820027

При організації освітнього процесу вчителям/вчителькам географії використовувати накази Міністерства освіти і науки України від 14.12.2012 № 1423 «Про затвердження Положення про навчальні кабінети з природничо-математичних предметів загальноосвітніх навчальних закладів» (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0044-13#Text) та від 29.04.2020 № 574 «Про затвердження Типового переліку засобів навчання та обладнання для навчальних кабінетів і STEM-лабораторій» (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0410-20#Text), розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 року № 960-р «Про схвалення Концепції розвитку природничо-математичної освіти (STEM-освіти)» (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/960-2020-%D1%80#Text), лист Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» від 12.08.2024 № 21/08-1242 «Методичні рекомендації щодо розвитку STEM-освіти в закладах загальної середньої та позашкільної освіти у 2024/2025 навчальному році» (https://imzo.gov.ua/2024/08/13/lyst-imzo-vid-12-08-2024-21-08-1242-metodychni-rekomendatsii-shchodo-rozvytku-stem-osvity-v-zakladakh-zahal-noi-seredn-oi-ta-pozashkil-noi-osvity-u-2024-2025-navchal-nomu-rotsi/).

Суттєву допомогу для підвищення фахового рівня та у підготовці до навчальних занять із географії вчителям/вчителькам також надають фахові періодичні видання та інтернет-ресурси (наприклад, веб-проєкт «EdEra» (https://www.ed-era.com/), веб-проєкт «Всеосвіта» (https://vseosvita.ua/), веб-ресурс «НУШ» (https://nus.org.ua/), електронні версії підручників на сайті ІМЗО (https://lib.imzo.gov.ua/yelektronn-vers-pdruchnikv/), платформа «Всеукраїнська школа онлайн» (https://lms.e-school.net.ua/), навчально-методичний ресурс OSVITANET (https://new.osvitanet.com.ua/) – це інтерактивні версії навчальних атласів та карт від ПрАТ «Інститут передових технологій», навчальний кабінет «Е-Картографія» від ДНВП «Картографія» (https://kgf.com.ua/), який створено з метою забезпечення освітнього процесу сучасними картографічними матеріалами в режимі онлайн, платформа та мобільний застосунок AR_Book (https://arbook.info/) тощо).

Щодо питання «Освітні втрати». Рекомендуємо:

−аналітичний матеріал від УЦОЯО «Навчальні втрати: сутність, причини, наслідки та шляхи подолання», авт. Ганна Бичко, Василь Терещенко, наукове редагування Тетяни Вакуленко (https://testportal.gov.ua//wp-content/uploads/2023/04/Learning-losses_Ukraine.pdf);

−методичні рекомендації з організації програм надолуження освітніх втрат (https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2023/07/31/Unicef.Immidiate.actions.frame.proofreading.ua.1-31.07.2023.pdf);

−діагностичні тести на платформі «Всеукраїнська школа онлайн» (https://lms.e-school.net.ua/).

Методичні рекомендації щодо вивчення географії в 6-7 класах

Державний стандарт базової середньої освіти (далі – Державний стандарт), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 року № 898 (https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898) зі змінами, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2022 року № 972 (https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennia-zmin-do-derzhavnoho-standartu-bazovoi-s972-300822), впроваджується поетапно: з 01 вересня 2022 року за новим Державним стандартом розпочали навчатися учні/учениці 5 класів, з 01 вересня 2023 року – учні/учениці 6 класів, а з 01 вересня 2024 року розпочнуть навчання учні/учениці 7 класів.

У 2024/2025 навчальному році учні/учениці 6 класів вивчатимуть географію за умови вивчення або одного з чотирьох інтегрованих курсів «Пізнаємо природу», або інтегрованого курсу «Довкілля». Слід зауважити, що якщо учні/учениці 6 класів вивчають інтегрований курс «Природничі науки», то вони не вивчають окремий предмет «Географія», оскільки змістові питання географічного складника Державного стандарту включено до програми «Природничі науки». У 7 класі може бути обрано інтегрований курс «Природничі науки» або окремі навчальні предмети – біологія, географія, фізика, хімія. Вивчення окремих навчальних предметів може бути доповнене інтегрованим курсом «Природничі науки» (2 години на тиждень), який сприятиме інтеграції знань і формуванню в учнівства цілісної наукової картини світу.

Відповідно до типової освітньої програми для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти (наказ Міністерства освіти і науки України від 09.08.2024 № 1120 «Про внесення змін до типової освітньої програми для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти» (https://mon.gov.ua/npa/pro-vnesennia-zmin-do-typovoi-osvitnoi-prohramy-dlia-5-9-klasiv-zakladiv-zahalnoi-serednoi-osvity) для вивчення географії в 6 класах рекомендовано 1 годину на тиждень з розрахунку мінімального навчального навантаження, в 7 класах – 2 години. При цьому слід пам’ятати, що кількість навчальних годин на вивчення освітніх компонентів кожної освітньої галузі визначає заклад освіти самостійно в межах заданого діапазону, про який йде мова в додатку 1 наказу Міністерства освіти і науки України від 09.08.2024 № 1120.

Для викладання географії пропонується дві модельні навчальні програми (на вибір учителя/учительки географії):

Програма	Автори	Гриф
Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи (для закладів загальної середньої освіти)»	Кобернік С.Г., Коваленко Р.Р., Гільберг Т.Г., Даценко Л.М.	Наказ МОН України від 09.02.2022 № 143
Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи (для закладів загальної середньої освіти)»	Запотоцький С.П., Карпюк Г.І., Гладковський Р.В., Довгань А.І., Совенко В.В., Даценко Л.М., Назаренко Т.Г., Гільберг Т.Г., Савчук І.Г., Нікитчук А.В., Яценко В.С., Довгань Г.Д., Грома В.Д., Горовий О.В.	Наказ МОН України від 11.04.2022 № 324

Модельні навчальні програми розміщені на сайті Міністерства освіти і науки України (https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/modelni-navchalni-programi-dlya-5-9-klasiv-novoi-ukrainskoi-shkoli-zaprovadzhuyutsya-poetapno-z-2022-roku).

За модельною навчальною програмою «Географія. 6-9 класи (для закладів загальної середньої освіти)» (авт. Кобернік С. Г., Коваленко Р.Р., Гільберг Т.Г., Даценко Л.М.) курс для 6 класу має назву «Планета Земля» та охоплює 3 розділи, а за модельною навчальною програмою «Географія. 6-9 класи (для закладів загальної середньої освіти)» (авт. Запотоцький С.П., Карпюк Г.І., Гладковський Р.В., Довгань А.І., Совенко В.В., Даценко Л.М., Назаренко Т.Г., Гільберг Т.Г., Савчук І.Г., Нікитчук А.В., Яценко В.С., Довгань Г.Д., Грома В.Д., Горовий О.В.) курс для 6 класу називається «Географія» та охоплює 2 розділи.

Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи (для закладів загальної середньої освіти)» (авт. Кобернік С.Г., Коваленко Р.Р., Гільберг Т.Г., Даценко Л.М.)	Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи (для закладів загальної середньої освіти)» (авт. Запотоцький С.П., Карпюк Г.І., Гладковський Р.В., Довгань А.І., Совенко В.В., Даценко Л.М., Назаренко Т.Г., Гільберг Т.Г., Савчук І.Г., Нікитчук А.В., Яценко В.С., Довгань Г.Д., Грома В.Д., Горовий О.В.)
Розділ І. Вступ до географії Тема 1. Що вивчає географія Тема 2. Як розвивалися знання про Землю **Розділ ІІ. Способи зображення Землі** Тема 1. Як можна зобразити Землю Тема 2. План – надійний помічник орієнтування на місцевості Тема 3. Географічна карта – унікальний спосіб пізнання планети **Розділ ІІІ. Оболонки Землі** Тема 1. Літосфера – кам'яний панцир планети Тема 2. Атмосфера – повітряна ковдра Землі Тема 3. Гідросфера – водне намисто планети	**Вступ** **Розділ І. Земля на глобусі й карті** Тема 1. Глобус – модель Землі Тема 2. Зображення Землі на карті **Розділ ІІ. Оболонки Землі** Тема 1. Літосфера Тема 2. Атмосфера Тема 3. Гідросфера Тема 4. Біосфера та ґрунти Тема 5. Природні комплекси Тема 6. Антропосфера

Тема 4. Біосфера – простір існування живих організмів Тема 5. Природні комплекси – різні обличчя планети Тема 6. Антропосфера – середовище життя людини	

За модельною навчальною програмою «Географія. 6-9 класи (для закладів загальної середньої освіти)» (авт. Кобернік С. Г., Коваленко Р.Р., Гільберг Т.Г., Даценко Л.М.) курс для 7 класу має назву «Материки та океани», а за модельною навчальною програмою «Географія. 6-9 класи (для закладів загальної середньої освіти)» (авт. Запотоцький С.П., Карпюк Г.І., Гладковський Р.В., Довгань А.І., Совенко В.В., Даценко Л.М., Назаренко Т.Г., Гільберг Т.Г., Савчук І.Г., Нікитчук А.В., Яценко В.С., Довгань Г.Д., Грома В.Д., Горовий О.В.) курс для 7 класу називається «Географія». Обидва курси складаються з 5 розділів.

Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи (для закладів загальної середньої освіти)» (авт. Кобернік С.Г., Коваленко Р.Р., Гільберг Т.Г., Даценко Л.М.)	Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи (для закладів загальної середньої освіти)» (авт. Запотоцький С.П., Карпюк Г.І., Гладковський Р.В., Довгань А.І., Совенко В.В., Даценко Л.М., Назаренко Т.Г., Гільберг Т.Г., Савчук І.Г., Нікитчук А.В., Яценко В.С., Довгань Г.Д., Грома В.Д., Горовий О.В.)
Вступ **Розділ І. Закономірності формування природи материків** Тема 1. Географічні карти материків Тема 2. Закономірності формування рельєфу материків Тема 3. Закономірності формування клімату материків Тема 4. Закономірності поширення природних комплексів материків **Розділ ІІ. Материки тропічних широт** Тема 1. Африка Тема 2. Південна Америка Тема 3. Австралія **Розділ ІІІ. Полярний материк** Тема 1. Загальні відомості про Антарктиду Тема 2. Природа Антарктиди	**Вступ** **Розділ І. Картографічне зображення Землі** Тема 1. Карти материків та океанів Тема 2. Географічні координати Тема 3. Відстані на карті **Розділ ІІ. Головні закономірності формування природи материків та океанів** Тема 1. Тектонічна будова, рельєф, корисні копалини Тема 2. Клімат Тема 3. Природні комплекси Землі Тема 4. Розселення людей на материках **Розділ ІІІ. Природа материків** Тема 1. Африка Тема 2. Австралія

Розділ IV. Материки Північної півкулі Тема 1. Північна Америка Тема 2. Євразія **Розділ V. Закономірності формування природи океанів** Тема 1. Закономірності формування рельєфу дна океанів Тема 2. Закономірності формування водних мас океанів Тема 3. Органічний світ та екологічні проблеми океанів	Тема 3. Південна Америка Тема 4. Антарктида Тема 5. Північна Америка Тема 6. Євразія **Розділ IV. Природа океанів** Тема 1. Океани полярних широт Тема 2. Тихий океан, Атлантичний океан, Індійський океан **Розділ V. Узагальнення**

Географія у 7 класі є логічним продовженням курсу географії, що вивчався у 6 класі. Головною метою вивчення географії у 7 класі є формування географічних знань про природу материків та океанів, їхню цілісність і диференціацію природних умов. Водночас розширюються знання про географічну оболонку та її компоненти.

Нової значущості набувають пояснювальні записки до модельних навчальних програм, де учитель/учителька зможе знайти не лише конкретизацію компетентнісного потенціалу предмета, але і запропоновану кожним авторським колективом послідовність досягнення результатів навчальної діяльності.

У модельних навчальних програмах відсутній розподіл навчальних годин у розрізі розділів, тем. У межах загальної річної кількості годин учитель/учителька може самостійно визначати час, необхідний для опрацювання кожного розділу програми, але не нівелюючи при цьому очікуваних результатів навчання.

У модельних навчальних програмах пропонуються такі види навчальної діяльності:

Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи (для закладів загальної середньої освіти)» (авт. Кобернік С.Г., Коваленко Р.Р., Гільберг Т.Г., Даценко Л.М.)	Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи (для закладів загальної середньої освіти)» (авт. Запотоцький С.П., Карпюк Г.І., Гладковський Р.В., Довгань А.І., Совенко В.В., Даценко Л.М., Назаренко Т.Г., Гільберг Т.Г., Савчук І.Г., Нікитчук А.В., Яценко В.С., Довгань Г.Д., Грома В.Д., Горовий О.В.)
● Спостереження ● Дослідження ● Навчальний проєкт ● Практична робота	● Робота з інформацією ● Бесіда / твір-есе ● Робота в групах для розв’язання проблем

● Навчальна екскурсія	● Користування моделями, вимірювальними приладами ● Практичні роботи ● Розв’язування задач ● Проєктна діяльність ● Дослідження ● Дискусія ● Моделювання ● Екскурсія

У рамках академічної свободи вчитель/вчителька може добирати види навчальної діяльності із запропонованого в програмах переліку, а також додавати свої, може змінювати тематику, враховуючи матеріально-технічне забезпечення, рівень підготовленості класу, інтереси дітей тощо.

Основними видами оцінювання результатів навчання учнів є формувальне оцінювання, підсумкове оцінювання та державна підсумкова атестація, які більш детально описані в наказі Міністерства освіти і науки України від 02.08.2024 № 1093 «Про затвердження рекомендацій щодо оцінювання результатів навчання» (https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1093729-24#Text).

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 08.03.2023 № 254 «Про надання грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» підручникам для 5 та 6 класів закладів загальної середньої освіти» (https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-nadannya-grifa-rekomendovano-ministerstvom-osviti-i-nauki-ukrayini-pidruchnikam-dlya-5-ta-6-klasiv-zakladiv-zagalnoyi-serednoyi-osviti) п’ять підручників географії отримали гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

−«Географія» підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Топузов О.М., Грома В.Д., Ільницький І.М., Полтавченко Д.В.);

−«Географія» підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Гільберг Т.Г., Довгань А.І., Совенко В.В.);

−«Географія» підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Кобернік С.Г., Коваленко Р.Р.);

−«Географія» підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Запотоцький С.П., Зінкевич М.В., Романишин О.М., Титар Н.М., Горовий О.В., Миколів І.М.);

−«Географія» підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Довгань Г.Д.).

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 05.02.2024 № 124 «Про надання грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» підручникам для 7 класу закладів загальної середньої освіти» (https://imzo.gov.ua/2024/02/20/nakaz-mon-vid-05-02-2024-124-pro-nadannia-hryfa-rekomendovano-ministerstvom-osvity-i-nauky-ukrainy-pidruchnykam-dlia-7-klasu-zakladiv-zahal-noi-skredn-oi-osvity/) гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» надано таким підручникам географії:

- «Географія» підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Безуглий В.В., Лисичарова Г.О.;
- «Географія» підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Бойко В.М., Міхелі С.В.;
- «Географія» підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Гільберг Т.Г., Довгань А.І., Совенко В.В.);
- «Географія» підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Довгань Г.Д.);
- «Географія» підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Запотоцький С.П., Зінкевич М.В., Титар Н.М., Петринка Л.В., Горовий О.В., Миколів І.М.);
- «Географія» підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Кобернік С.Г., Коваленко Р.Р.);
- «Географія» підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти (авт. Топузов О.М., Грома В.Д., Косик В.М.).

Методичні рекомендації щодо вивчення географії в 8-11 класах

У 2024/2025 навчальному році учні/учениці основної (8-9 класи) та старшої (10-11 класи) школи вивчатимуть такі курси географії:

- 8 клас – «Україна у світі: природа, населення»;
- 9 клас – «Україна і світове господарство»;
- 10 клас – «Географія: регіони та країни»;
- 11 клас – «Географічний простір Землі».

Відповідно до типових освітніх програм загальної середньої освіти, що перераховані в наказах Міністерства освіти і науки України від 20.04.2018 № 405 «Про затвердження типової освітньої програми закладів загальної середньої освіти ІІ ступеня» із змінами, внесеними згідно з наказом Міністерства освіти і науки України від 13.09.2021 № 983 (https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0405729-18#Text), від 20.04.2018 № 408 «Про затвердження типової освітньої програми закладів загальної середньої освіти ІІІ ступеня» (у редакції наказу Міністерства освіти і науки України від 28.11.2019 № 1493 зі змінами, внесеними наказом Міністерства освіти і науки України від 31.03.2020 № 464) (https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0408729-18#Text), на вивчення географії у 8-11 класах відведено таку кількість годин:

Клас	Кількість годин за програмою	Кількість годин на тиждень
8 кл.	70	2
8 кл. (поглиблене вивчення)	105	3
9 кл.	52	1,5
9 кл. (поглиблене вивчення)	104	3
10 кл. (рівень стандарту)	52	1,5
10 кл. (профільний рівень)	175	5 (орієнтовно)
11 кл. (рівень стандарту)	35	1
11 кл. (профільний рівень)	175	5 (орієнтовно)

Навчання географії буде здійснюватися за такими програмами:

Клас	Програма	Гриф
8-9 кл.	Географія. 6-9 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів	Наказ МОН України від 03.08.2022 № 698
8-9 кл. (поглиблене вивчення)	Географія (поглиблене вивчення). Навчальна програма для учнів 8-9 класів закладів загальної середньої освіти	Лист МОН України від 25.08.2020 № 1/11-5718
10-11 кл. (рівень стандарту)	Географія. 10-11 класи (Рівень стандарту)	Наказ МОН України від 03.08.2022 № 698
10-11 кл. (профільний рівень)	Географія. 10-11 класи (Профільний рівень)	Наказ МОН України від 23.10.2017 № 1407

Усі ці програми розміщені на сайті Міністерства освіти і науки України (https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi).

Ще раз хочемо звернути увагу вчителів на виконання практичних робіт, кількість яких для 8-11 класів відображена у програмах:

Клас	Кількість практичних робіт
8 кл.	11
8 кл. (поглиблений рівень)	16
9 кл.	7
9 кл. (поглиблений рівень)	15
10 кл. (рівень стандарту)	7
10 кл. (профільний рівень)	25
11 кл. (рівень стандарту)	10
11 кл. (профільний рівень)	54

У 8-9 класах та 10-11 класах (рівень стандарту) обов'язковими для оцінювання в кожному семестрі є дві практичні роботи на вибір учителя/учительки. Упродовж навчального року у 8-9 класах (поглиблений рівень) обов'язково оцінюються вісім практичних робіт на вибір учителя/учительки. У 10-11 класах (профільний рівень) учитель/учителька обов'язково оцінює п'ять практичних робіт у кожному семестрі. Решту практичних робіт учитель/учителька оцінює за власним вибором (або в всіх учнів/учениць класу, або вибірково в окремих учнів/учениць).

Програмами для 8-11 класів передбачено виконання досліджень, тематика яких може бути змінена вчителем/вчителькою у рамках вивчення відповідної теми. При виборі теми дослідження рекомендується враховувати регіональні особливості, навчально-методичне забезпечення та матеріально-технічне оснащення освітньої діяльності. Із запропонованої тематики досліджень учень/учениця за бажанням вибирає 1-2 дослідження (впродовж року) та виконує його індивідуально або в групі. Результати дослідження презентуються і оцінюються вчителем/вчителькою.

Письмові роботи з географії, у тому числі тематичні, можуть виконуватися у різному форматі.

Підсумкова (контрольна) робота, одна на рік готується вчителем/вчителькою – рекомендовано тестовий формат із картографічним завданням; виконується письмово і є обов'язковою.

Оцінювання результатів навчання учнів/учениць 8-11 класів закладів загальної середньої освіти урегульовано такими документами:

- наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 13.04. 2011 № 329 «Про затвердження Критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти» (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0566-11#Text);

− наказ Міністерства освіти і науки України від 21.08.2013 № 1222 «Про затвердження орієнтовних вимог оцінювання навчальних досягнень учнів із базових дисциплін у системі загальної середньої освіти» (https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1222729-13#Text);

−наказ Міністерства освіти і науки України 14.07.2015 № 762 «Про затвердження Порядку переведення учнів закладу загальної середньої освіти на наступний рік навчання» (у редакції наказу Міністерства освіти і науки України від 08 травня 2019 року № 621 (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-15#Text) із змінами, внесеними згідно з наказом Міністерства освіти і науки № 268 від 01.03.2021(https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0494-21#n2).

Рекомендуємо посібник «Природа і населення Полтавської області» для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів (автор Л.М. Булава). Цей посібник доцільно використовувати для вивчення розділу V «Природа та населення свого адміністративного регіону» (8 клас) та інших тем, у змісті яких є питання, що стосуються географії Полтавської області. Він розміщений на сайті Полтавської академії неперервної освіти ім. М.В. Остроградського в рубриці «Наші видання» в підрозділі «Видання ПАНО» (завантажити його можна за посиланням: http://pano.pl.ua/images/FILES/nml/elektronni_vydannia_POIPPO/2017/bulava_posibnyk_8klas.pdf.